

**Dayka Gábor *Grammatikai feljegyzések* című,
kéziratban fennmaradt, magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról**

1. Bevezetés. Dayka Gáborban, a 18. század végi sajátos hangú költőben igen korán megmutatkoztak tudományos, közelebbről a nyelv kérdései, a nyelvtudomány iránt érdeklődő ambíciói. Mint egy korábbi tanulmányomban (Szathmári 2016) részletesebben kifejtettem, mindezt csak erősítette Daykának az akkori gimnáziumi magyar nyelvi oktatásban való részvétele, továbbá számos idegen nyelvnek korai, a nyelvtan felől is megalapozott ismerete, valamint a kedves pártfogója, Kazinczy által kezdettől fogva szorgalmazott fordításnak az elméleti kérdéseivel való foglalkozás. Ezek együttesen vezették el Daykát külföldi és magyar grammatikák tanulmányozásához, illetve a nyelv lényegéről, a grammatika rendszerezéséről való töprengéshez, elmélyült gondolkodáshoz, majd megfelelő nyelvtani jegyzetek két – gimnáziumba szánt, de valójában annál többet jelentő – grammatikának a megírásához. Nyilván azért nem jelentethetett meg több munkát, mert – mint ismeretes – mindössze huszonnyolc évnyi élet adatott számára.

Daykának négy kéziratos nyelvtani, nyelvészeti jellegű írása maradt fenn. Ezeket a Dayka-kutatáshoz alapot nyújtó Dayka Gábor összes művei című, a Régi Magyar Költők Tára sorozatban megjelent kötet (a továbbiakban így rövidítem: DGÖM) szerint – a tisztán látás érdekében – felsorolom, jöllehet már korábban is utaltam rájuk: „Grammatikák és grammatikai jegyzetek: 1. Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások: a) Aorthographia és b) Grammatikai feljegyzések. 2. Pro-ludium in Institutiones Linguae Hungaricae. – 3. Ternio Grammaticae Hungaricae 1794” (DGÖM 7).

Dayka Gábor nyelvészeti munkásságát akarván – a nyelvtudomány-történet kereteiben – bemutatni és mérlegre tenni, sorra veszem az egyes említett írásokat. Mégpedig a DGÖM-ben jelzett sorrendben, mert – bár Dayka munkáinak se a pontos keletkezési idejét, se elkészülésük sorrendjét nem lehetett bizonyítottan megállapítani – ez az eljárása látszott logikusnak. Elsőként tehát nemrég megjelent tanulmányomban az *Aorthographia* címet kapott írást vettem vizsgálat alá (Szathmári 2018: 125–35). Röviden összefoglalva, Daykának ez a dolgozata – amelyben az egyhangúságon belül az *e* hang és más idevágó jelenségek helyettesíthetőségének lehetőségeit kutatta – alapjaiban sikertelen vállalkozásnak bizonyult. Ehhez járult hozzá, hogy már e téma sem tartozott az érdeklődést keltők közé; továbbá az, hogy Dayka valójában irreális választ adott alapvető kérdésekre; hogy a dolgozatból hiányzott a logikusan végiggondolt felépítés és rendszerezettség; valamint hogy többször zavaros vagy szinte érthetetlen lett a fogalmazás. De – mint tanulmányomban igyekeztem igazolni (i. m. 131–2) – Dayka írásának volt azért pozitív vonása is: arról a szerző feltétlen bizonytságot tett, hogy immár

véglegesen a nyelvi vizsgálatok, a nyelvészet felé fordult, és hogy ebben a dolgozatában már bizonyos jártasságot is mutatott. Végül már itt hangsúlyozom, hogy a szerzőnek másik fennmaradt magyar nyelvű dolgozata, a „Grammatikai feljegyzések” mind tárgyában, mind kidolgozásában, mind rendszerezettségében, mind pedig megfogalmazásában tudományos igényű, „valóságos” nyelvészeti jellegű írásnak tekinthető.

2.1. Mielőtt Dayka e munkájának bemutatásához kezdenék, ismét utalnom kell, legalább összefoglalóan, a DGÖM fő sajátságaira, mivel ezúttal is többször támaszkodom rá. A DGÖM egyébként – amelynek gondos sajtó alá rendezői: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szépe Beáta és Tasi Réka – tartalmazza a szerzőnek eredeti szövegein kívül – ha idegen nyelvűek – azok fordítását is, továbbá minden szöveg után a széles körű rálátással megírt jegyzeteket, amelyek megemlékeznek a kéziratról, az illető szöveg megjelenéséről, valamint közölnek szövegkritikát, és „Magyarázatok” címen tárgyalják az illető mű keletkezés- és fogadástörténetét, végül közölnek számos fogalmat, jelenséget megvilágító megjegyzést. Megemlítem még, hogy a filológusi feldolgozást a lehetséges teljességre, a rendszerességre, a logikus felépítésre, a pontosságra, valamint a világos megfogalmazásra való törekvés jellemzi (l. részletesebben DGÖM 64–9).

2.2. Dayka Gábornak a [„Grammatikai feljegyzések”] című, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű és nyelvészeti irányultságú írását a DGÖM a 233–43. lapon tette közzé (a hozzákapcsolódó jegyzeteket l. uo. 603–4). Mint látható, ennek az írásnak a **címe** is kapcsolószerű jelben szerepel, ami azt jelenti, hogy – Dayka *Aorthographia* címdolgozatához hasonlóan (l. Szathmári 2018: 126) – nem eredeti. A most tárgyalandó Dayka-tanulmány *Grammatikai feljegyzések* címe minden bizonnyal a kötet sajtó alá rendezőitől származik. Első kérdésünk az lehet, hogy az idézett cím mire utal, egyáltalán találó-e? Ez a cím tulajdonképpen reális, elfogadható. De az is igaz, hogy túl általános. Ennél közelebből meghatározható témáról szól Dayka írása. Esetünkben ugyanis például nem egy-egy nyelvi, nyelvtani jelenséggel, jelenségrészlettel kapcsolatos, esetleg ötletszerű megjegyzések, gondolatok felsorakoztatásával van dolgunk, hanem valójában egyetlen témának következetesen felépített – mondhatnánk: nyelvkönyvszerű – kifejtésével. Éppen ezért kissé degradálónak érezhetjük, hogy a sajtó alá rendezők „feljegyzések”-nek minősítik (l. DGÖM 603).

Felmerül viszont még egy, a fentiekkel összefüggő probléma: ez az írás vajon Dayka a nyelv kérdései, sőt a nyelvtudomány irányában igen korán megmutató ambícióinak kezdeti érvényesüléséhez köthető eredményeinek tekinthető-e, vagy több más tényező együttes hatására már nyelvkönyvszerű munkának, esetleg egyenesen nyelvkönyvnek készült? Azt hiszem, mindkét lehetőséget számba kell vennünk. Az utóbbi feltevés, a nyelvkönyvszerű írás szándéka mellett azonban erősebb érvek szólnak. Joggal utal tehát erre a GrFj. a magyarázatokban (a „Grammatikai feljegyzések” címet a továbbiakban így rövidítem: GrFj.). Az utalás így szól: „A szöveg, ahogy a 11. bekezdésben olvasható, magyar nyelvkönyvnek nevezi magát” (DGÖM 603). A 301–18. soraiban Dayka a „nyelvkönyv” lényegét

összefoglalta, és valójában ennek megfelelően építette fel a vizsgált írását. Mint később látni fogjuk, a GrFj.-et követő két, már többször említett grammatikájában lényegében szintén követte mindazt, amit a nyelvkönyv jellemzőiként megjelölt.

Hogy Daykának a nyelvészet felé irányuló tevékenységében a „nyelvkönyv-szerkesztés” már korán előtérbe kerülhetett, abban feltétlen közrejátszott erős elméleti érdeklődése. Érdekelték tudniillik kezdettől fogva az általános nyelvelméleti kérdések, a nyelv alapjai, felépítésének a rendszere és így tovább. A nyelvkönyvírást sugallhatta továbbá – mint első tanulmányomban kifejtettem (Szathmári 2016: 466–7) – az is, hogy Dayka igen korán számos klasszikus és élő idegen nyelvet elsajátított, és ez az elsajátítás mindig grammatikai megalapozottságú volt. Ez azt is jelenti, hogy ezek tanulása közben több grammatikát megismert, és hogy magyar nyelvészeti jellegű írásaiban – különösen egyes jelenségeket – össze is hasonlított. Térjünk vissza a Dayka írásának adott címhez. Úgy gondolom, az említett érvek alapján a dolgozata témájára is célzó címet is kaphatott volna. Magam egyébként effélékre gondoltam: „Kísérlet nyelvkönyv megszerkesztésére” vagy például „Nyelvkönyv-kezdemény”.

2.3. Lássuk a GrFj. **tárgyát**. Így írhatjuk körül: a nyelv lényegének, alapjainak, majd rendszerének nyelvkönyvszerű rövid bemutatása, a magyar nyelv sajátosságainak az előtérbe helyezésével, közben többszöri magyar nyelvi példák alkalmazásával. Egy kissé részletesebben: a dolgozat első részében Dayka – mindig a természetes nyelvhasználatból kiindulva, továbbá az általános nyelvelmélet tanulságait figyelembe véve – először a gondolat kifejezésének két formáját: a kiejtést (a hangos beszédet) és a helyes írást állítja vizsgálatának a középpontjába („orthophonie” és „orthographie”). Itt a hangok természetét mutatja be, a felmerülő problémákkal együtt. A dolgozat második részében – a nyelv alkotóelemeinek a nagyság szerinti sorrendjében – a hangok után a szótaggal, majd a szavakkal foglalkozik. Így jut el a nyelv feladatát megvalósító, vagyis a gondolat kifejezését lehetővé tevő propozícióhoz, valójában a mondathoz. A jelzett jelenségek vizsgálata során tér ki a legfontosabb szótani és szófajtani kérdésekre. (Vö. DGÖM 603.)

2.4. A következő kérdés: a GrFj. **mikor** és **hogyan**, milyen módon jöhetett létre? Ami a keletkezés idejét illeti, Daykának a pesti szemináriumban töltött ideje (1787–1790) vége felére vagy az utána következő évre – de semmiképpen sem a gimnáziumi oktatás elkezdésének az idejére – gondolhatunk.

A „hogyan” kérdésre adott válaszat újabb – már említett – kérdéssel kell kezdenem: egyáltalán mi indíthatta Daykát a GrFj. megírására? Előző dolgozatomban, többször szoltam a pesti szeminárium pezsdítő szellemi hatásáról. Aztán ne feledjük el, hogy Dayka – az itteni tanulmányai mellett – előadásokat tartott klerikus társainak a nyelvről, benne a magyar nyelvről; továbbá hogy grammatikai megalapozottságú idegennyelv-tanulási módszert alakított ki; valamint hogy idegen és magyar nyelvű szakmunkákat tanulmányozott, és kezdettől fogva megnyilvánultak ambíciói a nyelvtudomány művelése iránt. Ezek mind-mind sarkallhatták arra, hogy legalább nyelvkönyvszerű összefoglalás írásával próbálkozzék.

Egyébként a szerző arról nem szól dolgozatában, hogy milyen szakmunkákat tanulmányozott vagy éppen használt fel a GrFj. megírása közben. Név szerinti hivatkozással csak egy alkalommal – mondhatnánk: csak úgy odavetve – találkozunk. Amikor ugyanis a dolgozat első részében Dayka az írás (illetőleg olvasás) és a (hangos) beszéd szerepét tárgyalja, utal a nyelvtanulás kapcsán a hallás fontossága mellett az írás, a leírt formák külön szerepére: „Ha tehát valamely nyelvet szemmel ’s füllel tanulni akarunk, szükség hogy hallásból is tanuljunk szint annyiszor, mint a’ pusztá írásból, az utolsónak oka, mert a’ szem inkább segélyti emlékezetünket, mint a’ tsupa hallás” (297–9. s.; itt jegyzem meg, hogy a GrFj. szövegére való hivatkozáskor nem a Dayka által használt jelölésekkel – paragrafusjelzés, különböző számok, betűk stb. – élek, mivel azok pontatlanok, hanem – minden bizonnyal a sajtó alá rendezők által alkalmazott – sorszámozással; a „sor” szót „s.”-sel rövidítem). Majd Dayka az idézetet így folytatja: „Láss Homet” (uo. 219. s.). Tehát a pontos hivatkozás (az idézett mű címe, az idézett szövegrész helyének a megjelölése stb.) Daykánál ezúttal elmarad. Viszont Dayka itt olyan természetességgel, közvetlenséggel szól a tárgyalatról, hogy ebből arra következtethetünk: jól ismerhette a hivatkozott angol szerző munkásságát. És minden bizonnyal jogosan állapítja meg a sajtó alá rendező a következőket: „[Dayka] Valószínűleg [...] Home (1696–1783) *Elements of criticism* (I–III. London, 1762, Lipcse 1765) című munkájára utal” (DGÖM 603). Csak a teljesség kedvéért említem meg, hogy Dayka még egyszer tesz egy megjegyzést az angol nyelvtudósra: a Veres Kötet előszavában Home verstani megállapításával kapcsolatban (l. DGÖM 603). Egyébként Home-ról még szólok a GrFj. tartalmi bemutatása során is. Még egy hivatkozás szerepel több alkalommal a GrFj.-ben, de csak ilyen formában: „nyelv-tanítók könyve”, viszont sajnos ezt a munkát – mint már utaltam rá – nem sikerült megtalálnom.

Végül a „hogyan” kérdésre adandó válaszhoz tartozik, hogy Dayka milyen szakirodalmat tanulmányozott a GrFj. megírásához. Mivel azonban – mint említettük – az egy Home-on kívül se más névre és a „nyelv-tanítók könyvé”-n kívül más idevágó munkára nem hivatkozott, csupán a GrFj. után nemsokkal megírt grammatikájának („Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae”) az előszavát (DGÖM latinul: 243–5, magyar fordításban 607–8) idézhetjük fel, amely azt igazolja, hogy Dayka igen nagy szakirodalmat tanulmányozott át egy-egy munkájának a megírásakor (l. még uo. 606 és Szathmári 2016: 465). Feltételezhetjük, hogy így járt el már a GrFj. megírásakor is.

2.5. Mi jellemzi a GrFj. megszerkesztését (azaz a szerkezeti felépítését és rendszerezettségét), továbbá **megfogalmazását**? A GrFj. megszerkesztésének fő jellemzői – éppen az „Aorthológiá”-val szemben is (l. Szathmári 2018: 128) – a logikus következtetés és a rendszeresség. Csak egyetlen – de nagyon alapvető és jellegzetes – példát idézek. Dayka dolgozatában – mint meg fogjuk látni – úgy mutatja be a nyelvet, hogy annak feladatát megállapítva és a hangtól elindulva a szótagon át eljut a szavakhoz, majd az elemzett szavakon át a szófajok bevonásával a propozícióhoz, azaz a mondathoz. Persze kérdés marad, hogy a GrFj.-ben a hasonlítás tárgyalása igazi befejezésnek tekinthető-e, és amúgy is hiányérzetünk

marad a mondatban egyéb részeinek elmaradása miatt is. Minderről bővebben szólok a dolgozat bemutatásakor. Megjegyzem még, hogy a rendezettség ott van minden részlet tárgyalásában is.

Ami pedig a megfogalmazást illeti – ezúttal is szembeállítva az „Aorthológiá”-val – a GrFj.-et a világos, érthetőségre törekvő kifejezőmód jellemzi. Használ a szerző – ugyan nem következetesen – példaszókat; él a tagolóeszközökkel stb., bár a következetesség e tekintetben sem érvényesül mindig. Alkot magyar nyelvű szakterminusokat, ezek azonban – a körülményekhez képest talán érthetően – többször nehézkesek. Még egy megjegyzés: Dayka ezen írásának stílusa, stílus-hatása valahogy elüt az „Aorthológiá”-étól, sőt – úgy tűnik – a két grammatikai feldolgozásától is, bár azok latin nyelven íródtak), valamint Daykának nem nyelvészeti tárgyú írásaitól is. A felsoroltakhoz képest kimértebbek, gondosabb kidolgozottsága ellenére kevésbé természetesnek érzem. Ennek talán az az oka, hogy a GrFj. alaprendszerezését feltehetően más szerzőtől vette át, és ez hatott rá a stílus tekintetében is. (Erről később még szólok.)

3. A továbbiakban következzen a GrFj. rövid **tartalmi** bemutatása. Vagyis annak az összefoglalása, hogy Dayka munkájában milyen nyelvi-nyelvtani jelenségekkel és hogyan foglalkozik.

3.1. A GrFj. – ez a nyelvkönyvszerű írás – talán jellemezhetjük így a korábban kifejtettek alapján – két elkülöníthető részből áll. Az első (309–460. s.) a nyelvelméleti keret megadása után – a nyelv legkisebb összetevőjétől, a hangtól elindulva – viszonylag részletesebben hangtani kérdésekkel foglalkozik. A második részben (461–636. s.) a szótagon át jut el a szerző a szavakig, következik tehát valójában a szótan, majd a szavak beszédépítő szerepére áttérve sorra kerülnek a szófajok jellemző sajátosságai, és ezen az úton érkezik el a proposícióig, azaz a mondatig, ám – mint már említettem – a dolgozat itt befejeződik. (Ez utóbbiról még később is szólnunk.)

3.2. Dayka tudományos elvonatkoztatási készségéről és ugyanakkor realitásérzékéről tanúskodik az, ahogyan a nyelvelméleti keretet „megállapítja”, amelyet aztán a teljes nyelvreírásban érvényesít. Mindjárt az első részben a nyelv lényegét így írja körül: „A’ Magyar nyelv a’nak, a’mit gondolatunkkal képzelünk, önként válogatott jegyek által ki-adása” (259–60. s.). Vagyis a nyelv két alapvető összetevője: a kifejezendő gondolat és az erre szolgáló jelek. A jelek kétfélek lehetnek – folytatja Dayka –, „vagy a fülhöz tartoznak, és hallhatók [...], vagy a szemhez és láthatók” (261–2. s.). Azaz két megjelenési formája a nyelvnek: a (hangos) beszéd és az írás. Nem feledkezik meg persze az úgynevezett gesztusnyelv szerepéről sem (l. 265–6. s.). Ezután – ahogy a DGÖM is utal rá (603) – a beszéd és írás fölé építve tárgyal az „orthophonie”, azaz a helyes kiejtés, helyes beszéd és az „orthographie”, vagyis a helyes írás kérdésköréről.

Jellemző módon és mindjárt itt szól a nyelvtanulásnak (elsősorban idegen nyelveket értve rajta) a módjáról, közelebről a „szemmel” és a „füllel” való tanulás szerepéről (l. 286–99. s.). És itt utal – mint említettem – Home-ra is (299. s.).

Ezután tárgyalja kissé részletesebben a hallható beszédbeli hangokat. Szól a hangok létrejöttéről, majd rendszerezve és röviden jellemezve felsorolja a „főhangok”-at, azaz a mássalhangzókat, aztán a „mellék-hangok”-at, vagyis a magánhangzókat. Aztán felsorol – sajátos módon – bizonyos „közönséges” és „különös” törvényeket (366–91. s.). Megjegyzem, hogy megemlékezik a magyarból hiányzó és más idegen nyelvekben meglévő bizonyos hangokról és hangtani jelenségekről is (l. pl. 340–1. s.).

3.3. Dayka a GrFj. második részében folytatja – szintén kissé szokatlan és sajátos módon – nyelvünk bemutatását. Mint már jeleztem, a bemutatás sorrendjét illetően továbbra is a nyelvi eszközök nagysági sorrendjét követi: az első rész hangtani jelenségei után itt – kitérve a szótagokra – először a szavak mint önálló egységek kerülnek sorra, de – minthogy a szerző az egyes nyelvi eszközök formai jellemzői mellett azok beszédbeli szerepét is vizsgálja, és mintegy a szófajok jellemzőinek a tárgyalása révén – eljut még tovább, a proposícióig, vagyis a mondatig, illetve a mondattanig. A második rész tehát – mai értelemben – valójában a szótant és a szófajtant tartalmazza, érintve a mondat létrejöttét, valamint közben kitérve számos alak- és mondattani jelenségre.

Térjünk vissza a dolgozat lényeges megállapításaira. Dayka a szótagot így határozza meg: „eggy vagy két fő-hangok – vagyis mássalhangzók – egy mellyék hanggal – azaz magánhangzóval – párosítatván syllabának vagy szótagnak mondatik” (395–6. s.). Ezután viszonylag részletesebben leírja a szótagok létrejöttét (a levegővétel, a száj működése stb.), majd négy típusba sorolva őket a bennük szereplő hangok elhelyezkedésével jellemzi őket. Közben szemléltető példákat is hoz. (A szótagokkal kapcsolatban l. 398–431. s.).

A szerző mielőtt a szavak tárgyalásába kezdene, visszatér az általános nyelvelméleti kérdésekhez az „orthographie” pontosabb meghatározásával és a beszéd fő törvényeinek a részletesebb kifejtésével. Az „orthographie” – Dayka szerint – „...az a mesterség, melly tanítja a’ hallható beszédet a’ legjobb és könnyebb módon láthatóvá tenni” (433–4. s.). Daykánál az „orthographie” bár a beszéd láthatóvá tételét állítja a középpontba, valahogy mégis a gyakorlatban a „teljes” (tehát a hangzó beszédet is magába foglaló) nyelvet veszi számba. Úgy gondolom, ezért fogalmazta meg itt a beszéd fő törvényét. Fontossága miatt ezt a részt hosszabban idézem: „Beszélj úgy, a’ mint értesz, vagy jelentsd-ki hallható, és érthető hangokon mind azt, a’ mit magadban gondolsz, honnat az Indulatok is akár kellemesek, akár viaszások légyenek, általjában az egész elme-beli-állapotot sem lehet ki zárni, hasonló képen e’nek kell közönségesen a helyes-írás fő törvényének lenni: Írj a’ mit beszéllsz azaz jelentsd-ki hallható beszédedet látható jeleknél fogva olly helyesen, hogy mindenki azt látja, azt a’ leg-nagyobb készséggel halható beszédet minden hozzá tartozó színekkel, mellyeket az indulatoktól költsönözött, fel tserélhesse /: által tehesse” (435–43. s.).

Tehát a fő törvény szerint mind a hallható beszédben, mind ennek leírásában a kifejezendő gondolat teljességének – vagyis a tartalmi mondanivaló mellett az érzelmi-hangulati háttérnek (Dayka szavaival: „az egész elme-beli állapot”-nak) – érvényesülnie kell. A fő törvény megköveteli továbbá – mint a szerző jelzi is

(445–8. s.) –, hogy a beszéd és az írás érthető, sőt könnyen érthető legyen. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Dayka a GrFj. elején – talán említhetjük így: az elméleti alapvetésben, de az egész írásban, sőt nem sokkal későbbi nyelvтанában is – kiemeli a jelentés fontosságát, valamint általában a beszélő embernek és a közösségnek a nyelv alakításában betöltött szerepét, akkor talán nem túlzunk, ha arra utalunk, hogy Dayka gondolkodásában – már ezt az írást illetően is – mindez szinte a mai kognitív nyelv szemlélet felé mutat.

3.4. Dayka a nyelvi eszközök közül – azok nagyságrendjét ezúttal is követve – a hangok és a szótagok után a legrészletesebben a **szavakkal** foglalkozik. Először mint önálló egységekkel, majd – mivel beszédbeli szerepüket is vizsgálja – kiterít szófaji viselkedésükre, sőt bizonyos mondatbeli funkcióikra is. Ilyenformán írásának ez a része mai szemlélettel nézve – mint már jeleztem – „szótan”-nak és „szófajtan”-nak tekinthető.

A „szó”-t a szerző – *Igé*-nek nevezve – így határozza meg: „Eggy, vagy több halható hangok, egy képzetet egybe foglalva teszik az *Igét*” (463. s.). Megjegyzem, Dayka először a szótagokról való tudnivalókat foglalva össze, utal a hangsúly mibenlétére is: „...a hosszabb és erősebb kimondása valamely szótagnak *relativus hangnak* vagy *accentusnak* mondatik” (481–2. s.) Ezután részletesebben foglalkozik a szavak jelentette **képzettel**, úgyannyi, hogy szinte ezekre építi fel írásának további részét. Mindjárt a szótant bevezető sorokban jelzi a képzet lényegét, alapjait. Így nyilatkozik: „...eggy nyelvnek szavai olly különbbfélék, a’ mellyeknek különbbféle a’ Képzetek. Ezeknek különbbfélesége pedig nagy rész szerént a dolgoknak különbbféleségétől, mellyeket gondolatunkban képzünk, rész szerént a’ mi képzelésünknek módján” (502–5. s.) De már a korábban idézett hosszú, úgynevezett fő törvényben is beszél a képzetek sokrétűségéről. Egyébként úgy látom, hogy a DGÖM valószínűsítése – amely szerint a korábban említett Home-hivatkozás a 18. századi angol nyelvtudós „Elements of criticism” című munkájára utal – helytálló lehet (l. DGÖM 603). Sőt még tovább menve, feltételezem, hogy Daykára a képzetek gyakori használatában hathatott Home egész munkássága. Magam Home idézett művének csak egy későbbi, „*Analysis*”-t is tartalmazó kiadásához (ennek adatait l. a szakirodalomban Home, Henry, Lord Kames neve alatt) jutottam hozzá. E csaknem ötszáz oldalas mű elmélyült elemzéseinek bizonyára nagy hatása lehetett, amely alól – és más idevágó művek hatása alól – nyilvánvalóan Dayka se vonhatta ki magát.

3.5. Dayka a szavak osztályozásában és tárgyalásában az általuk jelentett képzet (vagyis valójában a jelentés) felől indul el, majd figyelembe veszi, illetve vizsgálja beszédbeli helyzetüket és szerepüket is, így – mint már jeleztem – hamar eljut a szófajok fő jellemző sajátságainak a megállapításához (vö. 502–5. s.).

Először beszél a úgynevezett „magán-állható szavak”-ról, amelyek tehát a beszédben magukban is megjelenhetnek, vagyis nem kívánnak eleve maguk mellé más szót. Ezek között – példákat is említve – megkülönböztet egyedi jellegű „individuum”-okat és általa *szer*-nek nevezett köztulajdonságú szavakat.

Az eddig említett részben tehát valójában a főnevekről és közöttük a tulajdonnevekről, valamint a köznevekről van szó (l. 510–525. s.)

Másodszor szól az általa „magán nem-állható”-nak hívott szavakról, vagyis olyanokról, amelyek „fel nem lelhetnek ’s meg nem állhatnak a’ nélkül, hogy valami más dolog mellett légyenek” (526–7. s.). Ezek továbbá lehetnek „egy felől magán-nem-állhatók, melyeket tsak egy más dolog mellett kell gondolnunk” (528–9. s.). Ide tartoznak – írja a továbbiakban – a dolgok tulajdonságai, akár fizikai, akár erkölcsi jellegűek, akár pedig azok állapotára vonatkoznak. És ilyen példákat hoz: *nagy, szép, hív, egyenes-szívű*, továbbá *ülni, állani* (528–9. s.). A szavaknak ebben a csoportjában tehát elsősorban melléknevekre kell gondolnunk, de említ bizonyos igéket is.

Vannak aztán – folytatja a szerző – „két felől magán-nem-állható” szavak is, „melyek előbb helyesen nem gondoltathatnak, hanem ha két más magán-állhatóbbak között gondoltatnak” (531–2. s.). És efféle példákat sorol fel: „Ha valaki hallja: épen olly szép, szebb [...], azonnal kérdezi magában: mint kitsoda...: kinél? [...] és a felelet rája: p.o. mint Chloris Phyllisnél...” (537–9. s.). Tehát itt olyan szavak szerepelnek, amelyek a beszédben kétféle kiegészítést igényelnek.

3.6. Dayka a következő, 545. sorral kezdődő és egyben befejezővé vált szakaszban – az eddigi elgondolásait, rendszerezését követve – tovább vizsgálja a gondolatokban, a beszédben megjelenő képzetek összefüggéseit, és így ér el a **propozícióhoz** (ő latinosan *Propositio* formát használ). És mivel a propozíciónak igen nagy fontosságot tulajdonít („a Beszéd minden nyelvben tsak propositioból állhat” – állapítja meg összefoglalóan; 562. s., l. még 558–64. s.), a továbbiakban a propozíciók „helyes formálását” (563. s.) igyekszik bemutatni. Egyébként a gondolatot – és egyben a propozíciót – így írja körül: „*Gondolni* annyit téssen, mint valami magán nem állhatót valami magán meg állhatóbbal vagy egybe foglalni, vagy tőle el választani, és valahányszor azt tselekszük, annyiszor *Propositio*t tsinálunk” (545–7. s.). Ennek megfelelően – folytatja Dayka – minden propozíció három részből áll. Ezeket felsorolja, és röviden jellemzi is őket:

1. A propozíció *praedicatuma* („valami magán nem állhatóbb, a’mit is magán nem állhatónak kell gondolni, mert úgy kell gondolni, a’mit más valami magán meg állhatóbb dolog mellett találkozik” [548–50. s.]). – 2. A propozíció *subiectuma* („valami magán meg állhatóbb dolog, melyet a praedicatumra nézve magán meg állhatónak kell gondolni. Természete szerint akár magán állható légyen, akár nem” [551–3. s.]). – 3. És harmadik a *copula* („a’ *Propositio* és két részeinek egybe-kötése, vagy el-választása [...], ’s az egybe kötések *est*, az elválasztás mellett *non est*”) (554–5. s.).

Az immár valójában mondattani jellegű megállapítások után a szerző azt vizsgálja, hogy a propozíció három fő alkotóelemét milyen tárgyalt szótípusok jellemzik, ilyenformán a szófajokhoz és a szófajtani területre is érve. (Daykának az itteni, a képzetek mikéntjére épített nyelvtani rendszerének az értékelésére majd csak két grammatikájának a tárgyalásakor – azokkal egybevetve – térek ki.)

Praedicatumokul – Dayka megállapítása szerint – az igék (nála „Idő igék” néven) és a melléknevek (nála „adjectumok” elnevezéssel) szolgálnak. Az igéket

így jellemzi: „... mellyek valami magán nem állható dolgot jegyzenek és egyszer ’s mind a Propositio Copuláját magokban foglalják (568–9. s.). Aztán szól Dayka az igéknek az általuk jelentett képzetek szerinti két csoportjáról (l. 573–85. s.).

A szintén praedicatumul szolgáló adjectumok, melléknevek – az igékhez hasonlóan – „valami magán-nem állhatót jegyzenek, de, mint az idő igék, a ’propositió’ copuláját magokban nem foglalják” (586–7. s.). Praedicatumként csak a *vagyon* ige kitételével együtt szolgálhatnak (l. 588–90. s.). Utal a szerző arra is, hogy az adjectumok, azaz melléknevek „mellék-igék (epitheton) gyanánt is szolgálhatnak” (591. s.), azaz mai szakszóval: jelzőként. Viszont még – joggal – hozzáteszi: „...a’ miről inkább többet” (uo.), vagyis a jelzőket részletesebben kell tárgyalni.

Ezután az írás végéig (592–846. s.) – továbbra is a képzetekre alapozva, de meglehetősen bonyolult, már-már érthetetlen módon – az összehasonlítást (nála „eggybe-vetés”) és a fokozást (a „fok” nála *grádits*) vázolja fel (l. 592–646. s.). És a 645–6. sorban – amelyben (mint néhányszor máskor is) a nyelvtanító könyvekre bíráló megjegyzést téve – Dayka írásának valójában hirtelen vége szakad.

Ennek az okát nem tudhatjuk, legfeljebb sejtéseink lehetnek róla. Elképzelhető például, hogy úgy gondolta, a nyelvkönyvleírással kapcsolatos felfogás- és eljárás módját bemutatta, és így kitűzött célját elérte. Az is lehetséges azonban, hogy valamilyen gátló körülmény közbejött, esetleg éppen az, hogy megkapván a tanári állást Lőcsén, közvetlenül arra akart felkészülni. Természetesen az is szóba jöhet, hogy mégis folytatta a munkát, de esetleg a kézirat elveszett. Azt azonban a GrFj. mindenképp mutatja, hogy Dayka immár a tudományokon belül a nyelvvel kapcsolatos foglalkozás, a nyelvészet felé fordult.

4.1. Ezennel elérkeztünk dolgozatom utolsó pontjához: hogyan értékelhetjük összefoglalóan Daykanak „Grammatikai feljegyzések” című írását, szembeállítva természetesen bizonyos fokig az „Aorthographia” címen közzétett írásával (vö. Szathmári 2018: 12–135).

Dayka itt vizsgált írása legfőbb jellemzőjének – előző dolgozatával ellentétben is – talán a logikus és következetes felépítést tekinthetjük. Közelebbről azt, hogy a szerző a nyelv vizsgálatában a hangoktól elindulva – a nyelvi eszközök nagyságrendjét figyelembe véve – a szótagok, a szavak elemzésén át eljut a mondatig, illetőleg a beszédig, és hogy vizsgálatában a képzetek – lényegében a jelentések, a funkciók – állnak a középpontban. Másfelől az írás fő célja a gondolat és nyelvi kifejezése összefüggéseinek a felderítése, megjegyezvén még, hogy a szerző vizsgálataihoz rendszerint a közvetlen nyelvhasználat szolgáltatja a példát, példákat.

Az is fontos jellemzője a GrFj.-nek, hogy a szerző az általános nyelvelméleti keretekre támaszkodik, és hogy az elméleti háttér megvilágítását lényegesnek tartja. Fontosnak érzem továbbá, hogy elemzéseiben rendszerint az élő – főként a beszélt – nyelvhasználatból indul ki. És nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy egyes nyelvi-nyelvtani jelenségek leírásában szívesen él az idegen nyelvi megfelelőekkel való összehasonlítással.

Meg kell jegyeznem, hogy az említett vonások valamelyest ott munkálnak az „Aorthographiá”-ban is, de – a két dolgozat eltérő tárgya következtében is – jóval kisebb mértékben és rejtettebben.

4.2. Szólnunk kell még a dolgozatnak néhány más – szintén lényeges – pozitív, továbbá negatív sajátosságáról, jóllehet ezeket kisebb-nagyobb mértékben már érintettük. Dayka előző dolgozatát a leírásmód és a közvetlen megfogalmazás miatt – azt hiszem, teljes joggal – nagyon elmarasztaltam. Ezzel szemben a GrFj.-t a rendezettség, a megfelelő tagolás és a lényegében odaillő megfogalmazás jellemzi. Persze a szerzőnek ebben a munkájában szintén mutatkoznak azért negatívumok is, ha az előző írásához képest jóval kisebb mértékben. Például a taglalásban a szerző használ ugyan sűrűn többféle jelzést (kis- és nagy-, valamint görög betűket, paragrafusokat stb.), de éppen ezek következtelen alkalmazása nehezíti meg vagy teszi lehetetlenné a tájékozódást és a pontos hivatkozásokat. Ezért tértem át a sorszámok használatára.

Dayka stílusa általában természetes, gördülékeny, világos, de – különösen a képzetekkel kapcsolatos fejtegetésekben, valamint bizonyos nyelvészeti fogalmak megnevezésében – akadnak igen nehezen érthető részek. Vagy ami a szakszavakat illeti, a szerző igyekszik magyar nyelvűeket és nem túl bonyolultakat is alkotni, ezek mégis nemegyszer nehézkeseek, furcsák, nem világosak. Aztán a mondanivaló megvilágítása céljából alkalmaz példaszavakat és példamondatokat, de egyáltalán nem következetesen, sőt ezek sokszor el is maradnak.

Végül említék még két – távolabbról idevonható – pozitív jelenséget. Dayka nyelvleírásában felhasználta széles körű idegen nyelvi ismereteit: a hangtani és egyéb egybevetéseivel többször világosabbá tette az éppen tárgyalt jelenséget, továbbá jobban meg tudta világítani az idegen nyelvek – egyáltalán a nyelvek – megtanulásának a mechanizmusát. Végezetül – mint az „Aorthographia” bemutatásánál tettem – ezúttal is pozitívumnak tekintem azt, hogy Dayka dolgozatát magyar nyelven írta meg.

5. Befejezésként utalok még arra, hogy a GrFj. milyen szerepet töltött be Dayka nyelvleíró munkásságában.

1. Mindenekelőtt – az „Aorthographia” mellett – mintegy bizonyíték arra, hogy Dayka már az iskolai nyelvtanítás megkezdése előtt tudományosan foglalkozott nyelvészeti, a nyelvi leírás felé mutató kérdésekkel.

2. Ez a dolgozat lényeges előrelépés az „Aorthographiá”-hoz képest: a) kialakította a nyelvleírásnak bizonyos rendszerét; b) kialakította továbbá hozzá a leírás- és taglalásmódot; c) a megfogalmazást szintén rendszerezettebbé és világosabbá tette.

3. És talán a legfontosabb, hogy két – jelentős – grammatikájában a GrFj. alapjait lényegében elfogadta, de természetesen tovább építette: a mondat, a beszéd irányában teljesebbé, rendszerezettebbé, elmélyültebbé tette. Továbbá az általános nyelvelméleti keretet megtartva, nyelvszemléletét a filozófia irányában kiegészítette.

4. Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy a GrFj. jó „előiskola” volt Dayka számára nyelvtudományi munkássága kibontakoztatásához.

SZAKIRODALOM

Dayka Gábor 2009. Grammatikai feljegyzések. *DGÖM*: 233–43.

DGÖM = Dayka Gábor összegyűjtött munkái. In: *Régi magyar költők tára, XVIII. század*. Sajtó alá rendezte: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka. Universitas Kiadó, Budapest, 2009.

Home, Henry 1762. *Elements of Criticism* I–III. London 1762, Leipzig 1765.

Home, Henry, *Lord Kames ... with Analyses and Foreign Illustrations*. New Editions. New-York, 1844.

Szathmári István 2016. Mi vitte Dayka Gábort, a költőt a nyelvtanírás, a nyelvtudomány felé? *Magyar Nyelvőr* 140: 462–8.

Szathmári István 2018. Dayka Gábornak Aorthographia címet kapott, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról. *Magyar Nyelvőr* 142: 125–35.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

On Gábor Dayka's Hungarian-language manuscript entitled *Grammatical notes*

The author undertakes the introduction and evaluation of four extant manuscripts of a linguistic character written by the late 18th-century poet Gábor Dayka. This time, the paper entitled “Grammatical notes” is the actual topic of scrutiny. The paper originally had no title: the above title was attached to it later. Having noted this, the author discusses the topic of the paper and the possible time of its writing. Then he introduces the contents of both parts of the paper. In the first part, Dayka sketches the theoretical framework and, starting from the smallest constituents of language, deals with phonological issues. In the second part he starts with syllables and ends up with words; then he turns to the role of words in building utterances, thus he discusses characteristic properties of parts of speech, and finally, propositions. The present paper emphasises the following characteristics of Dayka's writing: consistent and logical structure and order of presentation; reliance on general linguistic considerations; the study of the interaction of thought and its linguistic expression, a major aim of Dayka's discussion; the focus of the paper being on what he calls “notions”; the fact that he normally bases his claims on everyday language use; and that in characterising a certain linguistic phenomenon, he often employs comparisons with its equivalents in various foreign languages. In sum, “Grammatical notes” was a proper preparation for Dayka's linguistic oeuvre as it unfolded in later decades.

Keywords: Gábor Dayka, H. Home, history of Hungarian linguistics, textbook, notion, proposition.